

A. KAUKJENĖ, D. PAKALNIŠKIENĖ

DĖL LIETUVIŲ KALBOS INTARPINIŲ VEIKSMAŽODŽIŲ

Dabartinėse lietuvių ir latvių kalbose bei tarmėse intarpiniams veiksmažodžiams būdinga būsenos, mutatyvinė (būsenos kitimo) reikšmė¹. Intarpiniai veiksmažodžiai dažnai sudaro poras causativa – resultativa su giminiškais *ia* kamieniais veiksmažodžiais, pvz.: *kreikia, kriėkia – kriñka, raũkia – ruñka* ir kt.

Praindoeuropietiškujų intarpinių veiksmažodžių reikšmė buvo kiek kita. Daugelio senųjų kalbų intarpiniai veiksmažodžiai dažniausiai reiškė aktyvų veiksmą, pvz.: lot. *fundo* „lieju“, gr. λαμβάνω „renku“, skr. *limpāti* „tepa“, *chināti* „pjau-na“, kelt. *bongid* „laužo“, het. sg. *har-ni-ik-zi*, pl. *har-ni-in-kan-zi* „griauna, naikina“, toch. *pinkam* „piešiu“, *pranstam* „purškiu, taškau, šlakstau“.

Kai kurie tyrinėtojai mano, kad viena iš senųjų intarpo reikšmių – terminatyvinė (keitimo – kitimo)². Dalis lietuvių kalbos intarpinių veiksmažodžių yra paveldėti iš indoeuropiečių prokalbės. Vieni senųjų kalbų – graikų, lotynų, sanskrito – atitikmenys reiškia aktyvų veiksmą, kaip lot. *stringo* „pjaunu, liečiu, kertu“ (plg. liet. *striñga*), skr. *chināti* „pjauna“ (plg. liet. *skiñda*), *limpāti* „tepa“ (plg. liet. *liñpa*), av. *mināsti* „maišo“ (plg. liet. *mỹšta*), lot. *rumpo* „daužau, griaunu, plėšiu“ (plg. liet. *ruñpa*); kiti reiškia būseną, savaiminį veiksmą ar jo kitimą, kaip: lot. *ninquit* „sninga“ (plg. liet. *sniñga*), *linquo* „lieku“ (plg. liet. *liėka*, dial. *linka*, pr. *po-linka*), *dhvamsati* „nyksta, yra“ (plg. liet. *dũsta*), *kuñcate* „traukiasi, tempiasi“ (plg. liet. *kuñka*).

Lyginamųjų kalbų faktai suponuoja prielaidą, jog ir baltų kalbose galėtų būti intarpinių veiksmažodžių su aktyvaus veiksmo reikšme. Bendrinėje kalboje tokių

¹ Lingvistinėje literatūroje vartojami ne visai tikslūs terminai tranzityviniai resp. intransityviniai veiksmažodžiai, kurie pabrėžia ne veikėjo aktyvumą, o veiksmo santykį su objektu, ir ne visada tinka aprašomam reiškiniui nusakyti, pvz.: *kopti, sekti* (iš paskos), *rėkti* (aktyvaus veiksmo, bet intransityviniai) ir *išgirsti, pamilti, išvysti* (savaiminiai, bet tranzityviniai). Matyt, tikslinga vartoti terminus activa (aktyvaus veiksmo veiksmažodžiai) ir mutativa (savaiminiai veiksmažodžiai) resp. causativa ir resultativa.

² Kazlauskas J. Lietuvių kalbos istorinė gramatika. V., 1968. P. 333; Kōln H. Oppositions of Voice in Greek, Slavic and Baltic. København, 1969. P. 26; Kuiper F. B. J. Die indogermanischen Nasalpräsentia. Amsterdam, 1937. P. 202.

atvejų nedaug, pvz.: *spruňka, čiuňpa, kiňba, liňpa, raňda, -griñba* „sučiumpa, sugauna“. Latvių bendrinėje kalboje jie dažnesni, greta baltiškųjų *čūpu* „(už)pulti, (už)grobti“, *lipu/lipstu, ruodu, sprūku* yra ir *lūoku (*lanku)* „laku“, *zuogu (*zangu)* „vagių; teršiu“.

Lietuvių tarmėse intarpinių veiksmažodžių su aktyvaus veiksmo reikšme galima surasti ir daugiau. Iš LKŽ ir kartotekos (K) išrinkti veiksmažodžiai, turintys aktyvaus veiksmo reikšmę. Tokie intarpiniai veiksmažodžiai dažniausiai turi gretutines *a* ar *ia* kamienes formas, vartojamas bendrinėje kalboje.

Kiekviename skyriuje pateikiamos autorių nustatytos esamojo laiko formos (pavyzdžiais nepaliudytos ar apskritai nereališios esamojo laiko formos pateikiamos skliausteliuose).

CaC-³

5 šio tipo veiksmažodžiai turi intarpines esamojo laiko formas su aktyvaus veiksmo reikšme:

- 1) *rāka/rākia/raňka* 1 *ràkti, rāka (rākia, raňka), rākė (rāko)*
„krapštyti“ LKŽ XI 112

lat. *rakt, roku, raku* „kasti, rausti“

- 2) *žāga/žāgia/žaňga* *žàgti, žāgia, žāgė* „teršti; vogti“ DLKŽ 954;
-žangù, -žagaũ ir *-žagiau* „ukraść“ Š;
įsižagu, įsižagiau ir *įsižangù, įsižagaũ*
(ryt. liet.) „pavogti“ J

lat. *zagt, zogu, zagu* „vogti“

- 3) *skābia/(skaĩba)* 1 *skàbti, skābia (skaĩba), skābė (skābo)*
„skabyti“ LKŽ XII 651
4) *lāka/(laĩka)* *làkti, lāka, lākė* „gerti“ LKŽ VII 100;
prilàkti, prilāka, prilakė (K)

lat. *lakt, loku, laku* „lakti“

- 5) *plāka/(plaĩka)* *plàkti, plāka, plākė* „mušti, pliekti“ LKŽ X 58;
susiplàkti, susiplaĩka, susiplakė (K)

lat. *plakt, plok, plaka* „bliūkšti, mažėti“

Veiksmažodžių *ràkti, žàgti* visos esamojo laiko formos paliudytos pavyzdžiais, rodančiais aktyvaus veiksmo reikšmę⁴: *Praranku skaudulį R. Kas ranka, tačiau skylės nedaro* Skr T.

³ Čia ir toliau tekste C – priebalsis arba priebalsių junginys.

⁴ Paprastai pateikiami tik tie sakiniai, kuriuose užfiksuotos intarpinės esamojo laiko formos.

Veiksmažodį *ràkti, rankù, rakaũ* „ein Loch aufpicken“ pateikia savo darbuose A. Šleicheris, F. Kuršaitis, A. Baranauskas, P. Ruigys, G. Neselmanas. Kituose P. Ruigio ir A. Juškos pateiktuose sakiniuose matyti nauja intarpinio veiksmažodžio reikšmė: *Žąsiukai, viščiukai ranka jau iš kiaušio*, t. y. *skilsta J. Ranka, atranka vištyčiai* R.

LKŽ XI 115 pateiktas 2 *ràkti, rañka, rāko*⁵ „mažėti skylei, akti, užsikimšti“, matyt, galėtų būti reikšmių išsirutuliojimo rezultatas (apibendrinus rezultatinio proceso reikšmę – „mažėti skylei, akti, užsikimšti“): *rāka/rākia/rañka* (activa – causativa) – *rañka* (mutativa – resultativa).

Veiksmažodžio *žągti* visos esamojo laiko formos vartojamos aktyvaus veiksmo reikšme, pvz.: *Jis visa žańga, kas papuola* Ds. Intarpinės veiksmažodžio *žągti* formos būdingos rytų aukštaičiams; kartotekoje sakiniai užrašyti iš Dusetų, Kupiškio, Rokiškio, Anykščių.

Veiksmažodžių *làkti, plàkti* LKŽ pateiktos tik *a* kamienės esamojo laiko formos. Kartotekoje užfiksuota pavyzdžių su atstatytomis intarpinėmis esamojo laiko formomis: *prilàkti, prilañka, prilakė*: *Nebuvo tokių metų, kad kas neprilaktų upėje; susiplàkti, susiplañka, susiplakė* „susieiti, susibičiuliauti“: *Ot susiplakė, kažin, ar ilgam* Lš. Tačiau iš sakiniuose pateiktų formų sunku pasakyti, ar realios intarpinės formos⁶.

Taigi šioje grupėje tik dviejų veiksmažodžių intarpinės esamojo laiko formos vartojamos aktyvaus veiksmo reikšme: *rañka* ir *žańga*. Veiksmažodžių *làkti, plàkti* intarpinės formos nepaliudytos pavyzdžiais. Pažymėtina, jog latvių *plakt, plok, plaka* „bliūkšti, mažėti“ yra mutatyvas.

Veiksmažodžio *skàbti* „skabyti“ gretutinės esamojo laiko *ia* kamienės ir intarpinės formos vartojamos skirtingomis reikšmėmis: *Ožka skābia lapus* J. (activa) ir *Jis visiškai nuskābęs* Ssk. (mutativa). Galbūt derėtų pateikti dvi leksemas: *skàbti, skābia, skābē* „skabyti“ ir *skàbti, skañba, skābo* „skursti, nusigyventi“.

CeC-

3 veiksmažodžiai turi gretutines *a, ia* kamienes ir intarpines esamojo laiko formas:

- 1) *dēga/dēgia/deńga* *dègti, dēga (deńga), dēgē* LKŽ XI 368
lat. *degt^a, degu, degu* „degti“, *degt^b, dedzu, dedzu* „degti,
kurti ugnį, žiebtį“

⁵ Prie šios leksemos LKŽ pateikti neteisingi pavyzdžiai: *Pataisysu greitai, užraksu. Užrako pirštine, nebšalta* Dūn. ž. „užsiūti“, matyt, sakiniai turėtų būti prie 1 *ràkti*.

⁶ Kartotekoje yra užrašyta pavyzdžių ir su *ia* kamieniu esamuoju laiku: *Unt salalio plakia, šunys kraujų lakia* Ob. *Kurį myli, tą ir plakia* Lkv. Greičiausiai čia turėta galvoje būtasis k. 1.

2) *kēpa/keṁpa*

1 *kēpti, kēpa, kēpė* „gaminti valgi ... kaitinant“ LKŽ V 586

2 *kēpti, keṁpa, kēpo* „lipti, kibti prie ko; džiūti, sausėti“ LKŽ V 586

lat. *cept, cepu* (dial. *cepju*), *cepu* „kepti“

3) *sēka/seṅka*

1 *sēkti, sēka (seṅka), sēkė (sēko)* „eiti iš paskos“ LKŽ XII 338

lat. *sekt, secu, secu* „sekti pėdomis“

Veiksmažodžiai *dėgti, kēpti* gali turėti dvi reikšmes: „uždegti ugnį, kepinti“ ir „liepsnoti, svilti“. Intarpinės esamojo laiko formos vartojamos tik savaiminio veiksmo reikšme „liepsnoti, svilti, kaisti“: *Nėdenga pečius* Arm. *Lempa gerai deṅga* Mrc. *Kruopos prideṅga pas puodų* Pls. *Pirtis sudeṅga* Brb. *Gal jau nekeṁpa, tai nuimsiu paierkutį* Smn. *Jie pirma iššutina bulves, o paskui ant žarijų jos apkempa* Lšk.

Įdomi *ia* kamienė forma sakinyje *Katras darbą dirba, lyg žalias nedegiamas* (Didžiasalis). Matyt, tai yra tam tikro kamienų persigrupavimo rezultatas: *dėga* (activa ir mutativa) → *dėgia* (activa) ir *deṅga* (mutativa).

LKŽ V 586 pateiktos dvi lekšemos: 1 *kēpti, kēpa, kēpė* „gaminti valgi... kaitinant“ ir 2 *kēpti, keṁpa, kēpo* „lipti, kibti prie ko; džiūti, sausėti“. Greičiausiai jos kilusios iš vienos lekšemos, atsiskyrus reikšmėms „kepinti“ ir „kepti“ → „džiūti“ → „lipti, kibti“.

Veiksmažodžio *sēkti* esamojo laiko formos *sēka* ir *seṅka* vartojamos tapačiomis, aktyvaus veiksmo reikšmėmis – „eiti, vykti iš paskos, pridurmais“: *Veizėk, kaip seṅka tie žąsyčiai mani* Dov. *Ans (balandis) neveiza į viršų, bet ans seṅka šašėlį* Sd. *Ta bjauryčina kumelė nēmaž nesenka kelio, yr gatavai akla* Skd. *Mūso gyvoliai senka namus* J. *Su gyvate nearsi: ne kamantai mieru, ne vagos seṅka* Štk. Intarpinės formos aiškiai vartojamos tik žemaičiuose (Gargždai, Vėžaičiai, Saugos, Švėkšna, Plateliai, Šatės, Kuršėnai, Mosėdis).

Veiksmažodžių *kēpti, dėgti* esamojo laiko formos *keṁpa, deṅga* realizuoja būsenos, savaiminio veiksmo reikšmę, o veiksmažodžio *sēkti* esamasis laikas *seṅka* vartojamas tik aktyvaus veiksmo reikšme.

CiC-

Intarpiniai veiksmažodžiai su nykstamojo balsių kaitos laipsnio šaknimis dažnai turi *ia* kamienius opozitus causativa su pagrindinio balsių kaitos laipsnio šaknimis, pvz.: *teikia–tiṅka, švičia–šviṅta*. Tarp tokių veiksmažodžių susidaro opozicija causativa–resultativa. Tačiau pasitaiko intarpinių veiksmažodžių, turinčių aktyvaus veiksmo reikšmę, kaip antai: *breṇda/briṇda/brida/brėda, kiṁpa/(kīpa)* „visu būriu judėti, krutėti; kibti, imtis ko“, 3 *°kinta/kīta* „ketinti, žadėti, baustis“, *-niṅka/*

(*nika*) „skubiai imtis, kibti ką daryti“, *skreñda/skrìda*, *spiñta/(spìta)* „spiesti, stoti iš visų pusių, supti“, *-tiñka/-tiksta/-tìka* (už-) „rasti“, (*iš-*) „smogti“⁷.

Intarpinės šių veiksmažodžių esamojo laiko lytys – norminės, nors greta jų egzistuoja ir *a* kamienės: *breñda/brēda*. Šio tipo intarpiniai veiksmažodžiai neturi poveikio semos, yra inefektyviniai⁸, skirtingai nuo šiame darbe nagrinėjamųjų veiksmažodžių, kurių pagrindinės, norminės esamojo laiko lytys yra *a* ir *ia* kamienės, o intarpinės formos – gretutinės. Tokie veiksmažodžiai dažniausiai yra efektyviniai (turi poveikio semą), pvz.

1) *rita/reñta/(riñta)*

rìsti, *rìta* (*reñta*), *rìto* (*rìtè*) „ridenti; versti, griauti“ LKŽ VIII 684;

parìsti, *pariñta*, *parìto* (K)

lat. *rist^b*, *rit*, *rita* „ristis, riedėti; bėgti, eiti (apie laiką)“

2) *sprìga/sprìgia/(sprìnga)*

sprìgti, *sprìga* (*sprìgia*, *sprìnga*), *sprìgo* (*sprìgè*) „spriegti“ LKŽ XIII 514

3) *šika/šiñka*

šìkti, *šika* (*šiñka*), *šìko* (*šìkè*) LKŽ XIV 770

Veiksmažodžio *rìsti* esamojo laiko intarpinės formos LKŽ paliudytos tik sangražinės: *Ašaros tartum žirnis rentas* l.d. *Spyrei ir tegul rentasi nuo kalnelio* Plm. Kartotekoje užrašytos formos *parìsti*, *pariñta*, *parìto*, bet pavyzdžiu nepaliudytos.

Veiksmažodžio *sprìgti* intarpinė forma užrašyta iš Ndž., bet pavyzdžiais nepaliudyta. Kartotekoje atstatytos formos *įsprìgti*, *-sprìnga*, *-sprìgo*: *Įsprigo leitis į kaktą* Ms. Veiksmažodžio *šìkti* intarpinė esamojo laiko forma vartojama greta *a* kamienės ta pačia reikšme: *Ka gerai iššinka, suėda viską* Nm.Š.

CuC-

4 *a*, *ia* kamieniai veiksmažodžiai turi gretutines intarpines esamojo laiko formas:

1) *brùka/bruñka*

1 *brùkti*, *brùka* (*bruñka*), *brùko* (*brùkè*) „terpti, sprausti, kišti“ LKŽ I 1088

lat. *brukt*, *brūku*, *bruku* „griūti, irti; smukti, slysti“

2) *krùša/krùšia/kruñša*

1 *krùšti*, *krùša* (*krùšia*, *kruñša*), *krùšo*, (*krùšè*) „grūsti, trinti, smulkinti; daužyti, plūkti; kimšti, murdyti“ LKŽ VI 727;

apkrùšti, *-krunšù* ir *āpkrušu*, *apkrùšaũ* „primušti“; *įkrùšti*, *įkrunšù* ir *įkrušu*, *įkrušiau* ir *įkrušaũ* „įkišti“ Š.

⁷ Vidugiris A. Zietelos tarmės veiksmažodžio kaityba // Baltų kalbų veiksmažodžio tyrinėjimai. V., 1973. P. 199–218.

⁸ Køl H. Op. cit. P. 65.

3) *plùka/pluñka*

2 *plùkti, plùka, plùko* (*plùkė*) „plùkti, mušti“ LKŽ X 336;

plùkti, pluñka, plùk(?) „pliekti“ (K)

lat. *plùkt, plūcu, plūcu* „skinti, pešti, rauti...“

plukt, plūk, pluka „blukti, šusti, blankti“

4) *plùša/(pluñša)/(plūšta)*

2 *plùšti, plùša* (*plūšta, pluñša*), *plùšo* „smarkiai dirbti, triūsti, plušėti“ LKŽ X 379;

įplùšti, įplunšù ir *įplūštù, įplušaũ* „panorėti dirbti“ J, Š

Veiksmažodžio *krùšti* intarpinė esamojo laiko forma, turinti aktyvaus veiksmo reikšmę, užrašyta kartotekoje: *Pakruñša duonos ir aina patenkintas gulti* Rk. Veiksmažodžio *plùkti* intarpinė forma taip pat paliudyta kartotekoje: *Unded nuormas raviejsena, plúnkam tap nušėle* Tl. Kartotekoje pateikta formų *plùkti, pluñka, plùk(?)* „pliekti“, *suplùkti, supluñka, suplùko* „suvaikščioti“, bet sakiniuose užfiksuota tik būtasis laikas ir bendratis: *Cik apsiženino ir plukė pacių* Vlk. *Nejuokai tokį kelią suplukt* Upt.

LKŽ pateiktos lekšemos 3 *plùkti, pluñka, plùko* „blukti“ bei *krùšti, krùšta* (*krùša*), *krùšo* „lysti, blogti, irti, nykti“, matyt, genetiškai sietinos su minėtomis 2 *plùkti* ir 1 *krùšti* (žr. p. 129 opozicija causativa – resultativa).

Veiksmažodžio *brùkti* intarpinė forma aktyvaus veiksmo reikšme paliudyta: *Brunkù kiekvienam plieninę svertuvėlę* S. Dauk. Kartotekoje užrašyta paradigma *subrùkti, subruñka, subrùko* „į krūvą suvaryti“. Šį veiksmažodį taipogi reikėtų sieti su LKŽ pateiktu 2 *brùkti, bruñka, brùko* „blukti, netekti spalvos“ pagal tą pačią schemą causativa – resultativa.

Veiksmažodžio *plùšti* intarpinės ir *sta* kamienės esamojo laiko formos pavyzdžiais nepaliudytos.

Taigi 3 šios grupės veiksmažodžiai turi realias intarpines esamojo laiko formas activa: *kruñša, pluñka, bruñka*.

* * *

Iš 15 pateiktųjų veiksmažodžių, turinčių gretutines *a, ia* kamienes ir intarpines esamojo laiko formas, 8 vartojami aktyvaus veiksmo reikšmėmis, dauguma jų yra efektyviniai: *rāka/rākia/rañka* „krapštyti“, *žāga/žāgia/žañga* „teršti; vogti“, *sēka/señka* „eiti iš paskos“, *rita/reñta* „ridenti“, *šika/šiñka* „tuštintis“, *krùša/krùšia/kruñša* „grūsti, trinti, plùkti“, *plùka/pluñka* „mušti“, *brùka/bruñka* „terpti, sprausiti“. Tokių intarpinių esamojo laiko formų galėtų būti ir daugiau, bet jos nepaliudytos pavyzdžiais: *lañka* (plg. lat. *loku*), *plañka, spriñga* „spriegia“, *pluñša/plūšta* „smarkiai dirba, pluša“.

Daugelis šių veiksmažodžių greta turi intarpinius ar *sta* kamienius tos pačios šaknies veiksmažodžius, reiškiančius būseną, dažniausiai kaip atitinkamo aktyvaus veiksmo rezultatą (activa—causativa: mutativa—resultativa): *rañka* „krapšto“—*rañka* „traukiasi, mažta“, *bruñka* „terpia, spraudžia“—*bruñka* „blunka“, *kruñša* „grūda...“—*krūšta* „yra, nyksta“, *pluñka* „muša“—*pluñka* „blunka, šunta, nusišeria“.

Intarpinės esamojo laiko formos su aktyvaus veiksmo reikšme greta *a*, *ia* kamienų, matyt, nėra naujas dalykas. Greičiausiai jos atspindi rytų baltų veiksmažodžio formavimosi laikus, kai dar nebuvo susiformavęs specifinis intarpinių veiksmažodžių tipas. Tik vėliau, baltų kalbose intarpui įgijus savaiminio veiksmo reikšmę, buvo sukurtos mutatyvinio veiksmažodžio paradigmos. Šią mintį galima papildyti tokia schema: ryt.balt. *-a/-ia/intarpas* (activa—causativa): *intarpas* (mutativa—resultativa), pvz.: *rāka/rākia/rañka* „krapšto“ : *rañka* „traukiasi, mažta“ (analogiškai ir veiksmažodžiai, turintys šaknies balsių kaitą: *braũkia/brũka/bruñka*: *bruñka* „blunka“).

Analizuojamoji medžiaga leidžia įžvelgti dar vieną intarpinių veiksmažodžių susiformavimo kelią. Veiksmažodžių *dėgti*, *kėpti* gretutinės *a*, *ia* kamienės ir intarpinės esamojo laiko formos rodo naują intarpinių veiksmažodžių atsiradimo etapą: semantikoje egzistuojant opozicijos causativa—resultativa galimybei (net šaknyse be balsių kaitos) vyksta kamienų persigrupavimas, kaip antai: *dėga*→*dėgia* „degina“ ir *deñga* „svyla, kaista“. Veiksmažodžio *kėpti* istorijoje šis išsišakojimas, matyt, jau įvykęs, — egzistuoja dvi lekšemos: *kėpti*, *kėpa*, *kėpė* „kepinti; svilti“ ir *kėpti*, *keĩpa*, *kėpo* „džiūti, sausėti“.

ABOUT THE LITHUANIAN INFIX PRESENTS

Summary

In the modern Lithuanian and Latvian languages and their dialects the nasal infix verbs have the meaning of the state or its change. In the Indo-European languages the meaning of the verbs was a bit different. Some of the old languages — Greek, Latin, Sanskrit — etymological relationships mean an active action (Lat. *fundo* „lieju“, Skr. *chinátti* „pjauna“, Celt. *bongid* „laužo“), the others — the state or its change (Lat. *ninqut* „sninga“, Skr. *dhvamsati* „nyksta, yra“). The facts of the comparative languages give an idea that there might be nasal verbs in the Baltic languages with the meaning of active action.

Eight out of 15 given verbs, having parallel present stems in *a*, *ia* and nasal infix, are used in the meaning of active action. The better part of them are effective (*rañka*, *žañga*, *señka*, *reñta*, *šiñka*, *kruñša*, *pluñka*, *bruñka*). This fact might be not new in the history of the Baltic languages. It might reflect the formation period of the verbs of the Baltic languages, when infix presents had no differentiated semantics.